

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIV (2016),
Книжка / Issue 2

ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА СЛАВЯНСКОТО ПЛЕМЕ ВЕРЗИТИ

Момчил МЛАДЕНОВ

ON LOCATION OF THE SLAVIC TRIBE OF BERZETES

Momchil MLADENOV

Abstract: Traditionally, the Slavic tribe of Berzetes has been localized in the lands of modern Republic of Macedonia. However, no historical evidence is available to confirm this suggestion. Archaeological findings show that these areas are poorly populated from the end of 7th to the middle of 9th century. According to the author, the Berzetes might have been localized in the Rhodope Mountains. It seems that this tribe was a Byzantine ally. That was the reason why in the year 774 khan Telerig tried to conquer the Berzetes, but he was defeated by the Byzantine army.

Key words: Berzetes, Slavic tribes, 8th century, Byzantium, Bulgaria, Macedonia, Thracia.

Във фокуса на нашето внимание е сведението на Теофан Изповедник, че през есента на 774 г. хан Телериг възнамерявал да изпрати 12 000 войска, която трябвало да достигне областта Верзития и да пресели нейните жители в България. Традиционно Верзития се локализира в пространството между градовете Битоля, Велес, Тиквеш и Прилеп [ГИБИ. Т. 3. с. 274, бел. 4; Иречек, К. 1978, с. 135 – 136, 159; Златарски, В. 1994, с. 230; Бешевлиев, В. 1984, с. 97; Rochow, I. 1991, S. 215; Rochow, I. 1994, S. 99, 105; Ditten, H. 1993, S. 237; Димитров, Х. 2001, с. 52; Рашев, Р. 2001, с. 89. Станилов, С. 2002, с. 56; Божилов, И., Гюзелев, В. 1999, с. 119]. Тази представа се дължи на идеята, че местоположението на областта съвпада с територията на славянското племе верзити, които на свой ред се смята, че са предходници на т. нар. „бърсяци“, обитаващи района на градовете Битоля и Прилеп (Ангелов, Д. 1981, с. 145 и цит. там лит.). Впрочем съмненията на някои модерни автори, че верзитите не могат да се смятат със сигурност за жители на Верзития, са лишени от достатъчно основания [Curta, F. 2012, с. 64]. Ние ще продължим да се придържаме към концепцията, че названието Верзития се дължи на обитателите, т.е. верзитите.

Очертаната по-горе схема води още от XIX век до трайно наложения извод, че Верзития, която става обект на българската експанзия при хан Телериг, се намирала в Северна Македония. Наистина в историографията са повдигнати и съмнения по адрес на тази хипотеза. Например проф. П. Мутафчиев смята, че верзитите са населявали Западните Родопи или Софийско, а в по-ново време те се ситуират между долните течения на реките Струма и Места [Мутафчиев, П. 1992, с. 108; Curta, F. 2012, с. 65]. Тези виждания не са подкрепени с конкретни аргументи, но съдържат рационалното съждение, че Верзития не може да е била на голяма дистанция от българо-византийската граница към края на VIII век. За съжаление, писмените извори не съдържат указания за поместването на поселенията на верзитите през VII – VIII век в точно определен район. Всъщност единственото споменаване на това племе е в книга II от „Чудесата на Св. Димитър Солунски“, където се съобщава, че те участвали в една от обсадите на Солун през първата четвърт на VII век [ГИБИ. Т. 3. 129, бел. 1; Свод древнейших..., 1995, с. 193, бел. 76].

Какво може да се извлече от този източник за местоположението на верзитите? Изследователите отдавна са обърнали внимание на факта, че използването на кораби (еднодръвки?) от славяните при

въпросната обсада на Солун говори, че те са живеели в близост до Егейското крайбрежие, най-вероятно в същинска Гърция. Логиката прави малко вероятно нападателите да са транспортирали с коли или по друг начин своите морски съдове от далечно разстояние. В описанието на тези събития в „Чудесата на св. Димитър Солунски“ мнозина автори акцентират на информацията, че преди да достигнат града, славяните опустошават Крит и други егейски острови, което още веднъж показва, че селищата им са били в бреговата зона на Източното Средиземноморие [Успенский, Ф. 1909, с. 48; Бурмов, Ал. 1968, с. 111]. Тези бележки са основателни, но те не означават, че автоматично можем да приемем всички участвали в обсадата славянски племена за съпричастни към морето общности. Не е изключено верзитите да са идвали от вътрешността на полуострова, докато велегезитите, живели около залива Йолкос в Тесалия, с по-голяма доза сигурност могат да се смятат за запознати с мореплаването. На съставителя на книга II от „Чудесата на св. Димитър“ е направило силно впечатление морското дело на славяните, но той не е диференцирал кои от племената са били отговорни за неговото развитие и кои не са били съпричастни към навлизането в морската шир. Освен това изворите са документирали случаи, при които славяните са изминавали значителни разстояния със своите морски съдове. Така например тези от тях, които подкрепили заговора на Артемий (бившия император Анастасий II), през 718/719 г. се придвижили с лодките си от Солун до Хераклея в Мраморно море [ГИБИ, Т. 3, с. 301]. Това означава, че и при обсадата на Солун, която ни интересува, славяните е възможно да са преминали респектиращи траектории от селищата си до самия град. Впрочем хипотезата, че присъствието на верзитите наред с други племена (драгувити, сагудати, велегезити, ваюнити) в описанието на въпросната обсада, представлява късна интерполация на анонимния съставител, направена с цел да се преувеличи опасността за града на св. Димитър, остава дискуссионна [Panov, M. 2012, с. 93 – 115].

Следователно племенната територия на верзитите може да се е простирила както на север, така и на запад или на изток от Солун, без да е известно на какво разстояние от самия град. Твърдението на източника, че славяните дошли под стените на града със семействата си, защото възнамерявали след като го превземат, да се заселят в него, също не може да се счита за доказателство, че те са живели близо до метрополията. Достатъчно е да напомним, че още през VI век славяните обсаждали и превземали редица градски центрове в Тракия, които се намирили на значителна дистанция от постоянните им селища, на север от р. Дунав. Пример за това е съдбата на гр. Топир, на р. Места, който бил опустошен през 549/550 г. [Прокопий из Кесарии, 1950, с. 365]. Същата констатация може да бъде отнесена и по адрес на верзитите, чиито земи може да са били отдалечени от региона на Солун.

Резервите по отношение на тезата, че областта Верзития се намирала в Северна Македония (дн. Република Македония), се подхранват и от актуалните данни на археологията. Проучванията показват, че в периода от началото на VII до средата на IX век, тези области били на практика необитаеми или поне слабо населени. Значителен приток на славянобългарско население тук се регистрира едва след средата на IX век, когато Северна Македония става органична част от българската държава и народност [Рашев, Р. 2007, с. 90 – 100]. Следователно през 70-те години на VIII век в тази зона липсва компактно население, което да влезе в орбитата на българската външна политика. Тази констатация е от особено значение, ако предположим, че с названието Верзития в текста на Теофан всъщност се визира една от т. нар. „Славинии“ на Балканите. Термин, с което ромейските автори отбелязват обитаваните от славяните области или квазидържавните структури на славянски племенни общности на полуострова през VII – IX век [Литаврин, Г. Г. 1984, с. 193 – 203; Николов, Г. 2005, с. 81 – 84]. Допускаме, че в случая имаме споменаване на квазидържавна формация, която принадлежала на едно от най-добре организирани и силни във военно отношение славянски племена – верзитите¹. Хипотезата, че Верзития представлявала византийска административна област, се нуждае от допълнителни аргументи [Димитров, Х. 2001, с. 52]. Най-малкото изглежда странно Теофан да е визирал елемент от ромейската управленческа структура, който да не е документиран в други извори под същото название.

Посочените обстоятелства ни дават право да смятаме, че земите на верзитите трябва да се търсят в други части на Балканския полуостров. Къде точно остава неизвестно, но все пак могат да

---

¹ Наистина в писмените извори Верзития не е определена като „Славиния“, на което вече е обърнато внимание [Curta, F. 2012, с. 64]. Но този по-същество *argumentum ex silentio* също не е достатъчно убедителен, за да отхвърлим незабавно предложената възможност.

се направят някои предположения. Плановете на хан Телериг да завладее Верзития и да депортира нейните жители в България, говорят за необходимост от прилагане на радикални мерки спрямо конкретно славянско племе. От какво са продиктувани те? Една от възможните причини е позицията на верзитите спрямо българо-византийския конфликт през втората половина на VIII век. Ако техните князе са подкрепяли ромейските военни кампании, става ясно защо хан Телериг пристъпил към директно окупиране на земите им. Явно българският владетел се стремил да елиминира в политически и военен план един потенциален византийски съюзник. Подобен род действия са оправдани само ако верзитите се намирили в относителна близост до българската граница и по този начин представлявали постоянен фактор в българо-византийските отношения. В полза на това виждане говори и поведението на византийския император при вестта за подготовката на българския поход към Верзития. От текста на Теофан оставаме с впечатлението, че василевсът незабавно организирайл акция за саботиране на хан Телериг. Действията на император Константин V получават обяснение, ако за момент приемем, че верзитите са били лоялни към Византия и дори на теория са били смятани за поданици на василевса. Тук сме изкушени да напомним сведенията на същия византийски хронист, че през 758 – 759 г. императорът подчинил „славиниите в Македония“, т.е. по-късната тема Македония [ГИБИ, Т. 3, с. 270; **Николов, Г.** 2005, с. 83; **Sophoulis, P.** 2012, р. 98]. Не е изключено именно верзитите да са били едно от племената, принудени тогава да признаят ромейската власт.

Но да се върнем към събитията от 774 г. Според Теофан византийската армия се насочила към някакво място наречено Литосория („каменна грамада“), където нанесла тежко поражение на българите. Къде се намирала тази местност, също остава неизвестно, но ще напомним, че най-често тя се отъждествява със съвременния парк „Сините камъни“ край Сливен [ГИБИ, Т. 3, с. 274, бел. 6; **Гагова, К.** 2002, с. 239 – 240, и цит. лит.]. Не е за подценяване и идеята, че Литосория била в тясна връзка с епископията Литопросопон, чийто архиерей участвал в заседанията на Никейския събор от 787 г. Този църковен център също не е точно локализиран, но със сигурност се е намирал в Тракия, в диоцеза на Филипополската митрополия [Darrouzis, J. 1975, р. 59; **Darrouzis, J.** 1981, р. 28, 36 – 64; **Kountoura, E.** 1997, р. 283, п. 43; **Павлов, П.** 2010, с. 272]. Оставяме настрана въпроса доколко епархийските списъци от VIII век отразяват адекватно църковните структури на юг от Стара планина. Известно е, че в повечето случаи, ако не и изцяло, информацията в тях пресъздава положението през VI век, когато епископската мрежа функционирала пълнокръвно. В такъв случай дори и епископията Литопросопон да не е съществувала през VIII век, вероятно споменът за нея е бил жив през това столетие.

Дислоцирането на византийската войска в Литосория говори, че този обект (местност, селище?) се намирал в относителна близост до Верзития или бил разположен на път, по който българският корпус трябвало да премине, за да стигне до земите на верзитите. Не е логично да се смята, че решителното сражение между българи и ромеи е станало в Тракия, при положение че стратегическата цел на българската войска била в Македония. На тази основа напоследък отделни автори достигат до извода, че Литосория се намирала в Южна Македония [Станев, К. 2011, с. 52; **Станев, К.** 2012, с. 93 – 94]. Подобна схема има основания, ако верзитите са били в югозападните земи, но ние вече приведохме аргументи, които смятаме, че внасят резерви по адрес на тази локализация.

Всичко казано ни дава право да смятаме, че Верзития се намирала в по-голяма близост до основния театър на военните действия между България и Византия. Същевременно данните на Теофан говорят, че проблемната славянска област не е била в непосредствена близост до територията на България. Къде можем да издирваме нейното ядро? Първото, което трябва да имаме предвид, е фактът, че през VII – IX век Северна Тракия не е била постоянно обитавана. През посочения период по-забележими следи от живот в тази зона се регистрират в черноморските пристанища [Рашев, Р. 1993, с. 103; **Станев, К.** 2012, с. 72 – 77]. Ситуирането на верзитите в непосредствена близост до морския бряг остава проблематично, защото се очаква в тази зона да преобладава ромейско население. Необходимо е да отбележим също така, че славянски селища от VII – VIII век са документирани и в района между Източните Родопи и Сакар, т.е. по долното течение на р. Марица [Станев, К. 2012, с. 76 – 77]. Това говори за трайното присъствие на славяните в близост до една от основните пътни артерии на империята – т. нар. „Военен път“ от Константинопол към Белград. Вероятно същите славянски групи са били обект на целенасочена политика на Византия и България през VIII век, но за това отсъстват конкретни сведения.

Малко вероятно е също така верзитите да са живели в Източна Стара планина, която през Ранното средновековие също била обезлюдена. Известно е, че при идването на Аспаруховите българи

славянското племе севери е било настанено по северните склонове на Балкана, на изток от Ришкия или Върбишки проход. Вероятно на тях принадлежат некрополите от VIII – IX век по течението на реките Голяма Камчия и Луда Камчия, Провадийско-Девненската река и южния бряг на двете варненски езера [ГИБИ, Т. 3, с. 264, бел. 2; Бешевлиев, В. 1981, с. 61; Димитров, И. Д. 1982, с. 93]. По всичко изглежда, че северите са били едно от най-мощните и многобройни славянски племена, и е трудно да се приеме, че верзитите са съжителствали близо до тях, например по южните склонове на планинската верига.

Нека отново систематизираме наличните данни и съображения. На първо място допуснахме възможността верзитите да са били едно от покорените племена при похода на император Константин V през 758 – 759 г. На следващо място отчетохме, че Литосория, където българското настъпление било спряно в 774 г., се намирала относително недалеч от Верзития. Напомнихме също така възможността тази спомената от Теофан местност да е имала тясна връзка или дори да е била идентична с епископията Литопросопон в Филипополския диоцез. Съпоставянето на тези съображения ни води до извода, че Верзития трябва да се търси в Родопите. Напоследък археологическите данни подсказват ранно славянско проникване в източните части на тази планина и по-точно около един от основните пътища (Джебел – Маказа), свързващ Егейското крайбрежие с вътрешността на Балканите [Каймакамова, М. 2007, с. 190 – 191; Меламед, К., Евтимова, Е. 2011, с. 510 – 512]. Разсъждавайки в тази насока, трябва дапомним, че може би най-често свързаното с Родопския масив славянско племе са смолянците, споменати в първобългарския надпис от Филипи [Бешевлиев, В. 1992, с. 140 – 146]. В по-новата литература с основание се изказват резерви за възможността смолянците да са обитавали Централните или Западни Родопи. С по-голяма сигурност техните селища се ситуират между долните течения на реките Струма и Места, около гр. Филипи (между Драма и Кавала) и брега на Егейско море [Češmedžiev, D. 1997, p. 89 – 93].

По-горе посочихме, че още П. Мутафчиев изказва виждането, че верзитите се намирали в Родопите, но за съжаление, неговата идея остава без необходимото внимание в историографията. Всъщност една от нашите цели е да върнем към живот тази позабравена хипотеза, като добавим нови аргументи в нейна полза. Важно е също така да акцентираме върху идеята за коригиране на представата, че Верзития се намирала в Северна Македония. Това от своя страна означава, че като цяло през 70-те години на VIII век, е трудно да се говори за военна и политическа активност на Българското ханство към югозападните зони на Балканите. На този етап Северна Македония оставала твърде далечна цел за намиращата се все още в криза българска държава.

В тази връзка ще отбележим още нещо за управлението на хан Телериг. Добре познат факт, е че той успял да неутрализира редица лица от своето обкръжение, които изпълнявали ролята на агенти на византийския император в Плиска. Византийският провал при този своеобразен „шпионски скандал“ традиционно се смята за индикатор, че българското ханство е на път да излезе от кризата, в която се намирало вече десетилетия наред. Не бива да се забравя обаче, че същият владетел на свой ред вероятно станал жертва на междуособиците и бил принуден да емигрира в Константинопол [ГИБИ, Т. 3, с. 275 – 276; Рашев, Р. 2001, с. 91]. Следователно за преодоляване на обществения конфликт в българското ханство по това време е трудно да се говори. Но това е тема, на която ще посветим друго, нарочно изследване.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори

ГИБИ, Т. 3 – Гръцки извори за българската история. Т. 3. С., 1960. [Gratski izvori za bulgarskata istoria. T. 3. Sofia, 1960].

Прокопий из Кесарии, 1950 – Прокопий из Кесарии. Война с готами. М., 1950. [Prokopii iz Kesarii. Voyna s gotami. Moskva, 1950].

Свод древнейших..., 1995 – Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. II. (VII – IX вв.). Сост. С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин, В. К. Ронин. Москва, 1995. [Svod drevneishich pismenih izvestii o slavyanah. T. II. (VII – IX vv.). sost. S. A. Ivanov, G. G. Litavrin, V. K. Ronin. Moskva, 1995].

Изследвания

Ангелов, Д. 1981 – Димитър Ангелов. Образуване на българската народност. Второ преработено и допълнено издание. София, 1981. [Angelov, D. Obrazuvane na bulgarskata narodnost. Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie. Sofia, 1981].

- Бешевлиев, В.** 1984 – Веселин Бешевлиев. Първобългари. История. София, 1984. [Beshevliev, V. Parvobulgari. Istoria. Sofia, 1984].
- Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. Второ преработено и допълнено издание. С., 1992 [Beshevliev, V. Parvobalgarski nadpisi. Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie. Sofia, 1992]
- Божилов, И., В. Гюзелев.** 1999 – Иван Божилов, Васил Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV век. София, 1999. [Bozhilov, I., V. Gyuzelev. Istorya na srednovekovna Bulgaria VII – XIV vek. Sofia, 1999].
- Бурмов, А.** 1968 – Александър Бурмов. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на Св. Димитър“ и тяхната хронология. – В: Избрани произведения. Т. 1. София, 1968, 77 – 121. [Burmov, A. Slavyanskite napadenia sreshtu Solun v “Chudesata na Sv. Dimitar” i tyahnata hronologia. – V: Izbrani proizvedenia. T. 1. Sofia, 1968, 77 – 121].
- Гагова, К.** 2002 – Красимира Гагова. Тракия през Българското средновековие. Историческа география. София, 2002. [Gagova, K. Trakia prez bulgarskoto srednovekovie. Istoricheska geografia. Sofia, 2002].
- Димитров, И. Д.** Прабългари и славяни във Варненския край непосредствено след създаването на българската държава. – В: Средновековна България и Черноморието (сборник доклади от научна конференция). Варна, 1982 [Dimitrov, I. D. Prabalgari i slavyani vav Varnenskiya kray neposredstveno sled sazhdavaneto na balgarskata darzhava. – V: Srednovekovna Balgariya i Chernomoriето (sbornik dokladi ot nauchna konferentsiya). Varna, 1982]
- Димитров, Х.** 2001 – Христо Димитров. История на Македония през Средновековието. София, 2001. [Dimitrov, H. Istoria na Makedonia prez Srednovekoviето. Sofia, 2001].
- Златарски, В.** 1994 – Васил Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. Второ фототипно издание. София, 1994. [Zlatarski, V. Istoria na bulgarskata durjava prez srednite vekove. T. 1. Ch. 1. Sofia, fototipno izdanie, 1994]
- Иречек, К.** 1978 – Константин Иречек. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. С., 1978. [Ireček, K. Istoria na bulgarite. S popravki i dobavki ot samia avtor. Sofia, 1978]
- Каймакамова, М.** 2007 – Милияна Каймакамова. Родопската област в историята на ранносредновековна България (края на VII – началото на XI век). – Rhodopica, 2007, № 1, 187 – 202. [Kaimakamova, M. Rodopskata oblast v istoriata na rannosrednovekovna Bulgaria (kraia na VII – nachaloto na XI vek) – Rhodopica, 2007, № 1, 187 – 202].
- Литаврин, Г. Г.** 1984 – Геннадий Литаврин. Славинии VII – IX вв. – социално-политическите организации славян. – Етногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Москва, 1984, 193 – 203. [Litavrin, G. G. Slavinii VII – IX vv. – sotsialno-politicheskie organizatsii slavian. – V: Etnogenez narodov Balkan i Severnogo Prichernomorie. Moskva, 1984, 193 – 203].
- Меламед, К., Евтимова, Е.** 2011 – К. Меламед, Е. Евтимова. Средновековно ямно поле в с. Седларе, Момчилградско. Спасителни разкопки на обект 18 по пътя Джебел-Маказа. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. С., 2011, 510 – 512 [Melamed, K., E. Evtimova. Srednovekovno yamno pole v s. Sedlare, Momchilgradsko. Spasitelni razkopki na obekt 18 po patya Dzhebel-Makaza. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2010 g. S., 2011, 510 – 512]
- Мутафчиев, П.** 1992 – Петър Мутафчиев. История на българския народ. 4. Издание. София, 1992. [Mutafchiev, P. Istoria na bulgarskia narod, 4. Izdanie. Sofia, 1992].
- Николов, Г.** 2005 – Георги Николов. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България. София, 2005. [Nikolov, G. Tsentralizam i regionalizham v rannosrednovekovna Bulgaria. Sofia, 2005].
- Павлов, П.** 2010 – Пламен Павлов. Забравени и неразбрани. Събития и личности от Българското средновековие. София, 2010. [Pavlov, P. Zabraveni i nerazbrani. Sabitia i lichnosti ot Bulgaskoto srednovekovie. Sofia, 2010].
- Рашев, Р.** 2001 – Рашо Рашев. Прабългарите и Българското ханство на Дунав. София, 2001. [Rashev, R. Prabulgarite i Bulgarskoto hanstvo na Dunav. Sofia, 2001].
- Рашев, Р.** 2007 – Рашо Рашев. Към проблема за материалната култура на територията на Република Македония от края на VII до средата на IX век. – Археология, 2007, № 1 – 4, 90 – 100. [Rashev, R. Kam problema za materialnata kultura na teritoriata na Republika Makedonia ot kraia na VII do sredata na IX vek. – Arheologia, 2007, № 1 – 4, 90 – 100].
- Станев, К.** 2011 – Камен Станев. Топонимите като извор за етнодемографските и политически последици от аваро-славянските нашествия в Тракия в края на VI и началото на VII век. – В: Collegium Historicum. Т. 1. София, 2011, 48 – 66. [Stanev, K. Toponimite kato izvor za etnodemographskite i politicheski posleditsi ot avaro-slavyanskite nashestviya v Trakiya v kraia na VI i nachaloto na VII vek. – V: Collegium Historicum. T. 1. Sofia, 2011, 48 – 66].
- Станев, К.** 2012 – Камен Станев. Тракия през Ранното средновековие. Велико Търново, 2012 [Stanev, K. Trakia prez Rannoto srednovekovie. Veliko Tarnovo, 2012]
- Станилов, Ст.** 2002 – Станислав Станилов. Славяните в Първото царство. София, 2002. [Stanilov, S. Slavyanite v Purvoto tsarstvo. Sofia, 2002]
- Успенский, Ф.** 1909 – Фьодор Успенский. О вновь открытых мозаиках в церкви св. Димитрия в Солуни. – ИРАИК, 14, 1909, 1 – 61. [Uspenskii, F. O vnov otkrutuh mazaikah v tserkvi sv. Dimitria v Soluni. – IRAIK, 14, 1909, 1 – 61].
- Curta, F.** 2012 – Florin Curta. Were There any Slavs in Seventh-Century Macedonia? – Историја, 2012, № 1, 61 – 74.
- Darrouzès, J.** 1975 – Jean Darrouzès. Listes épiscopales de concile de Nicée (787). – Revue des études byzantines, vol. 33. N. 1. 1975, 5 – 76.

- Darrouzès, J.** 1981 – Jean Darrouzès. *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris, 1981.
- Ditten, H.** 1993 – Hans Ditten. *Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. Bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts*. Berlin, Akad. Verl., 1993.
- Kountoura, E.** 1997 – Elena Kountoura. *New Fortresses and Bishoprics in 8th Century Thrace*. – *Revue des études byzantines*, vol. 55. 1997, 279–287.
- Panov, M.** 2012 – M. Panov. *Reconstructing 7th Century Macedonia: Some Neglected Aspects of the Miracles of St. Demetrius*. – *Историја*, 2012, № 1, 93–115.
- Rochow, I.** 1991 – Ilse Rochow. *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu dem Jahren 715–813*. Berlin, 1991.
- Rochow, I.** 1994 – Ilse Rochow. *Kaiser Konstantin V. (741–775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben*. Frankfurt am Main, 1994.
- Češmedžiev, D.** On the Question of the Localization of the Slav Tribe Smoljani. – *Bulgarian Historical Review*, 1997, № 1, 89–93
- Sophoulis, P.** 2012 – Panos Sophoulis. *Byzantium and Bulgaria, 775–831*. Leiden, 2012.